

**ТУРКИСТОН МАКТАБЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА
ПЕДАГОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ
(XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ - XX АСР АСР БОШЛАРИ)**

Назаров Алишер Абдисамадович

ЎзДЖТУ докторанти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6794104>

Аннотация. Мақолада Туркистон ўлкаси халқи таълимини ташкил этишида генерал-губернаторлик асосий эътиборини ўлкадаги мавжуд 3 миллион аҳолининг учдан икки қисми даштларда яшашига, улар Туркистон хонликлари таъсиридан нисбатан четда қолганлигига, чор Россияси халқлари билан бирлашишга мойил эканлигига қаратганлиги ёритилади. Шу билан бирга ўлканинг биринчи генерал-губернатори К.П.кауфманнинг халқ таълимини “ислоҳ қилиш”и борасидаги ҳаракатлари ва унинг натижалари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: генерал-губернаторлик, маҳаллий аҳоли, халқ таълими, мусулмон мактаблари, мадрасалар, туб аҳоли, кўчманчи халқлар таълими.

**НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ТУРКЕСТАНСКИХ ШКОЛ**

(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 19 ВЕКА - НАЧАЛО 20 ВЕКА)

Аннотация. В статье поясняется, что при организации образования народа Туркестана основное внимание генерал-губернатора было сосредоточено на том, что две трети из 3-х миллионного населения страны проживает в степях, они относительно исключены из влияния Туркестанских ханств, и они склонны к объединению с народами царской России. При этом анализируются действия первого генерал-губернатора страны К. П. Кауфмана по поводу «реформы» народного образования и ее результаты.

Ключевые слова: генерал-губернатор, местное население, народное образование, мусульманские школы, медресе, коренное население, образование кочевых народов.

**ORIENTATIONS AND PEDAGOGICAL FEATURES OF TURKESTAN
SCHOOLS**

**(THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE
20TH CENTURY)**

Abstract. In the article, it is explained that in organizing the education of the people of Turkestan, the governor general's main attention was focused on the fact that two-thirds of the 3 million inhabitants of the country live in the steppes, they are relatively excluded from the influence of Turkestan khanates, and they are inclined to unite with the peoples of tsarist Russia. At the same time, the actions of the first governor-general of the country K.P. Kaufman regarding the "reform" of public education and its results are analyzed.

Key words: governor general, local population, public education, Muslim schools, madrasahs, indigenous population, education of nomadic peoples.

КИРИШ

XIX асрнинг 70 – йилларидан бошлаб Халқ таълимини ташкил этиш ва бошқаришда ўқитувчининг муҳим ўрин тутиши ҳисобга олиниб, бошланғич ва ўрта таълим мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратила бошланди. Туркистон генерал-

губернатори К.П. Кауфман (14.07.1867-04.05.1882 й.) раҳбарлигида, М.И. Бродавский бошчилиқ қилган қўмита томонидан ишлаб чиқилган “Туркистон ўлкасида халқ таълимини ва ўқув қисмини ташкил этишнинг асосий дастури”да (1870 й.), Туркистонда халқ мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор берилди. Унда ғазна ҳисобидан ўқитувчилар тайёрланадиган ўқув семинариясининг талабалар ётоқхонасидан фойдаланадиган бўлажак ўқитувчилар таркиби аввало рус фарзандларидан иборат бўлиши зарурлиги, Империя фуқаролари таълимини миллий кадрларга топшириб бўлмаслиги уқтирилган эди.

К.П. Кауфман Россия императорига ёзган ҳисоботида: - “Диний, шу билан бирга сиёсий ҳисобланган мусулмон мактабларини рус ҳокимияти қўллаб-қувватлаши, ёрдам қилиши мумкин эмас эди. Шу ҳам аниқ эдики, уни тўғридан-тўғри тугатиш бизга нисбатан қаршилиқни кескинлаштиришга олиб келарди. Шунинг учун мусулмон мактабларига нисбатан, умуман мусулмончиликка нисбатан қўлланилган усулни, яъни уларни “эътиборсиз қолдириш”, тан олмаслик усулини қўллаш қолган эди, холос” – деб ёзади [1].

Генерал-губернаторлик ўлка халқ таълимини ташкил этишда асосий эътиборини Туркистон ўлкасидаги мавжуд 3 миллион аҳолининг учдан икки қисми даштларда яшашига, улар Туркистон хонликлари таъсиридан нисбатан четда қолганлигига, чор Россияси халқлари билан бирлашишга мойил эканлигига қаратди. Хусусан, К.П. Кауфман: “Биз асосий вазифамизни келажакка қолдирмай, рус давлатчилигини кенг тарқатиш орқали, биринчидан, зиммамиздаги одамийлик бурчини бажариб, дашт аҳлини маданиятли халқлар қаторига қўшамиз, иккинчидан, уларни мусулмон динидан узоқлаштириб, ўзимизга яқинлаштирамиз”, - деб таъкидлаган эди [2].

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

1886 йилда тасдиқланган “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом”да ҳам Туркистон маҳаллий халқлари таълимига нисбатан “эътиборсиз қолдириш” сиёсати ўз ифодасини топди. К.П. Кауфманнинг мақсади мадраса, мактабларни назоратсиз қолдириб, уларнинг фаолиятини сусайтириш, мол-мулкни, даромадини талон-тарож қилиш эди. Мазкур сиёсатнинг салбий моҳияти шунда эдики, унга кўра, халқ таълимининг моддий асоси нафақат мустаҳкамланмади, балки бори ҳам ўзлаштирилди, таъминланиш тизими тўлиқ издан чиқарилди. Фақатгина маҳаллий аҳолининг диний ўқув юртларига эътибори кучли бўлганлиги туфайли мактаб ва мадрасалар ўз фаолиятини давом эттирдилар ва чор ҳукумати кўзлаган асосий мақсадига тўлиқ эриша олмадилар.

1870 йил 28 мартда чор ҳукумати Халқ маорифи вазирлигининг “Россиядаги ғайрирус аҳоли таълимига белгиланган чора-тадбирлар ҳақида”ги фармонида кўра, маҳаллий аҳолига таълим-тарбия беришдан асосий мақсад уларни рус миллати таркибига сингдириб юбориш эди. Ҳокимият вакилларининг кўпгина анъанавий мусулмон мактаб ва мадрасаларни ёпиб қўйиши, қолганларини фақат диний ўқув юртларига айлантириб, дунёвий фанларнинг ўқитилишига қаршилиқ қилиши тагида ўлка халқини нафақат ўз тарихи ва маданиятидан, балки Европа ва ривожланаётган давлатлар маданиятидан узоқлаштириш, Ватан туйғусини йўқотиш мақсади ётарди.

Унинг мазмун – йўналиши Россия империясининг “ўзга миллатлар” таълимини ташкил этиш ва бошқаришдан кўзлаган асосий мақсади негизида ҳал этилган.

Чор Россияси жанубий ҳудуд халқларини руслаштириш борасида 1870 йилда қабул қилинган дастур сабабли 1876 йил мартда генерал-губернатор К.П. Кауфман Маориф вазири Д.А. Толстойга хат йўллаб, Россиядаги Қозон, Оренбург ва Туркистон ўлкаси туркий халқлари таълимида умумий Кирилл алифбосини қўллаш мақсадга мувофиқлигини, бу туркий халқларнинг давлат тилини ўрганиши ва рус халқи билан бирлашиб кетишига асос яратишини уқтиради. Маориф вазирлигининг мазкур масаладаги сўровига жавобан Оренбург ўқув бошқармаси раҳбари П.А. Лавровский Кауфманнинг фикрига қўшилишини билдиради. Қозон ўқув бошқармаси раҳбари эса вазирликдан олган ушбу сўровга жавоб қайтаришни Россия ҳудудида “ўзга миллатлилар” таълимини ташкил этиш бўйича мутахассис ҳисобланган филолог, педагог Николай Иванович Ильминскийга топширади. Бунга жавобан Ильминский чор Россиясининг “ўзга миллатли” халқлари учун Кирилл алифбоси мажбурий қўлланадиган бўлса, уни мазкур халқлар она тили фонетикасига мослаштириш лозимлигини, аввало маҳаллий она тилини рус тили билан бирга нафақат мактабларда, балки бошқарув ҳужжатларида ҳам қўллаш лозимлигини, бунини биринчи навбатда Ўрта Осиёнинг кўчманчи халқларига нисбатан жорий этиш кераклигини уқтиради.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

Империя халқ маорифи вазирлиги маҳаллий халқ таълимига Кирилл алифбосини қўллашнинг аҳамияти “катта”лигини ҳисобга олиб, профессор В.В. Григорьев раҳбарлик қилаётган Петербургнинг жанубий тиллар факультетидан Кауфман ва Ильминскийнинг таклифларини “яхшилаб” ўрганиб, хулоса беришни сўради. Мунозаралардан сўнг ушбу факультет томонидан мустамлака ҳудуд маҳаллий аҳолиси таълимига нисбатан Кирилл алифбосини ҳеч қанақа қўшимча ва ўзгартиришларсиз қўллаш таклифи берилди [3].

Маълум бўладики, чор маъмурлари Туркистон аҳолисини оммавий руслаштириш сиёсати доирасида Кирилл алифбосидан асосий қурол сифатида фойдаланишни режалаштиришган эди. 1874 йил 20 ноябрда чиқарилган Қонунга асосан, чор Россияси тасарруфидаги барча мусулмон мактаб ва мадрасалари халқ маорифи вазирлиги тасарруфига ўтказилди. Аммо, рус подшоси руҳсати билан алоҳида ваколатларга эга бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги ўлка мусулмон мактаб ва мадрасаларини бошқаришга нисбатан мазкур Қонуннинг кенг қўлланилишига руҳсат бермади [3].

Чексиз ваколатларга эга бўлган ўлка генерал-губернаторлари жойларда ўз зуғумларини ўтказдилар. Ўлкани бошқариш ҳар бир якка ҳокимнинг тушунчаси ва дунёқарашидан келиб чиқиб белгиланди. Шу тариқа, чоризм бошқарувининг дастлабки йилларида ўлка халқи таълими билан шуғулланиш чор Россиясининг бошқа ҳудудларидаги каби Маориф вазирлигига эмас балки, Ички ишлар вазирлигига бўйсундирилди. Ўлка халқ таълимини ташкил этиш билан фақат таълим муассасалари нозирлари эмас балки маҳаллий полициячилар ҳам шуғулландилар [4].

Н.И. Ильминскийнинг Туркистон генерал-губернатори К.П. Кауфман томонидан қўллаб-қувватланган педагогик тизимининг асосий йўналишларини қуйидагилар ташкил этади:

1) бошланғич синфда болаларни она тилида ўқитиш. Бунинг учун алифбэ, ўқиш китоби, арифметика дарсликлари мажмуини яратиш ва ўқитиш, ҳатто православ дини қонунларини она тилида ўргатиш;

2) рус тилини асосий ўқув предмети сифатида она тили негизида ўргатиш. Бунда сифатли дарсликлардан фойдаланиш, бошланғич синфдан сўнг таълимни рус тилида давом эттириш;

3) ўқитувчиларга юқори талаблар қўйиш – ўқитувчи чин эътиқодли православ бўлиши, ўқувчиларнинг тилини билиши, педагог мутахассислигига эга бўлиши керак;

4) у миссионерликни тарғиб этиш учун диний ҳиссиётларга мойил қиз болаларни бошланғич синфдан ўғил болалар билан бирга ўқитиш зарур деб ҳисоблаган (у асос солган Қозон чўқинтирилган татарлари мактаби ва Симбирскдаги чуваш ўқитувчилар мактабида йигит-қизлар бирга ўқишар эди) [5].

Н.И. Ильминский Туркистонга ўлка халқ таълими тизимини ташкил этишга кўмаклашиш учун ўз шогирдларини жўнатди. Уларнинг аксарияти Тошкент ўқитувчилар семинариясида фаолият юритиб, ўлка бўйлаб христиан динини тарғиб этишни асосий мақсад деб билишди. Жумладан, унинг шогирди Н.А. Воскресенский Москва руҳонийларидан бирига ёзган хатида ўзининг ўлкадаги вазифаси ва ўқитувчилар семинарияси йўналишини қуйидагича белгилайди: “Тошкент ўқитувчилар семинарияси маҳаллий аҳолини руслар билан қўшилиб кетишини мақсад қилган экан, уларни христиан динига тарғиб этиш, ҳеч бўлмаганда яқинлаштириш семинария ўқитувчиларининг асосий мақсади ҳисобланади” [3].

Маҳаллий аҳолини рус мактабларига кенгроқ жалб этиш мақсадида бир қанча ишлар амалга оширилди. Масалан, мазкур ўқув муассасаларида деҳқончилик ва дурадгорлик ишларини ўргатишга алоҳида эътибор қаратилди. Бу билан маҳаллий аҳоли фарзандларидан зиёли ва бошқарувчи кадрлар тайёрлаш эмас, деҳқончилик ва хунармандчилик билан шуғулланадиган, қора меҳнати ҳисобига кун кўрадиган, зодагонлар синфини боқадиган хизматкорларни шакллантириш режалаштирилди. Шунингдек, бундай мактабларда ижтимоий табақалашга алоҳида аҳамият берилди. Яъни, ўқувчилар қайси ижтимоий табақа вакили эканига кўра, ўқув муассасалари икки гуруҳга бўлиниши, биринчи гуруҳда оддий халқ болалари ўқиш ва ёзишни ўрганиш билан чекланса, иккинчи гуруҳда мансабдор, савдогар ва бойлар фарзандлари дунёвий фанлар бўйича кенг билим олишлари керак эди. Лекин халқда исломга эътиқоднинг кучли эканлиги чор амалдорларини узоқни кўзлаб иш тутишга мажбур этди.

МУҲОКАМА

Руслаштириш ва миссионерлик сиёсатига қаратилган, Россия ҳарбий вазири Д.А. Милютин томонидан маъқулланган “*Туркистон ўлкасида халқ таълими ва ўқув жараёнини ташкил этиш*” режаси (1873 йилда К.П. Кауфман томонидан тақдим этилган) Россия маориф вазири Д. Толстой томонидан киритилган айрим ўзгаришлар билан бирга тасдиқланди. Унга кўра, “овуллар атрофида” бошланғич мактаблар ташкил этиш таклифи рад этилиб, у ердаги болалар яқин-атрофдаги шаҳар ёки қишлоқ мактабларида ўқишлари назарда тутилди.

Лекин Туркистон генерал-губернаторлиги ўлка аҳолисининг миллий-маънавий кадрларни сақлашга интилишини яхши билар, шу сабабли вақф мулкани муқаддас ҳисобловчи халқ чор ҳукумати манфаатига хизмат қиладиган ўқитувчилар семинариясига очиқчасига вақф ёки аҳоли ҳисобидан маблағ жалб этишни “хусусий мулкчиликка таҳдид” сифатида қабул қилинишидан ҳадиксирар эди. Шу сабабли К.П. Кауфман ҳарбий

вазир Д.А. Милютинга ёзган билдиришномасида молия вазири Рейтернинг фикрига эътироз билдирди ва ўлкадаги вазиятни ҳамда “рус империяси давлатчилиги асосларига таянган маҳаллий мактабларни қуриш ва ташкил этишнинг аҳамияти”ни уқтириб, уни давлат ғазнасидан (маҳаллий тушумлар йўналтирилган) молиялаштиришга рухсат сўради [6].

ХУЛОСА

Умуман, юқоридагиларга хулоса қилиб айтиш мумкинки, XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида мадрасаларни ташкил этиш ва бошқаришга таъсир кўрсатган ижтимоий-сиёсий ва молиявий омиллар таркибида куйидагиларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

1) Туркистон генерал-губернаторлари: К.П. Кауфман, Н.О. Розенбах ва А.Б. Вревский томонидан мадрасаларни бошқаришда Рус Империяси халқ маориф вазирлиги билан келишиб, Империя томонидан қабул қилинган асосий меъёрий ҳужжатларга амал қилган ҳолда бошқариб, айна вақтда янги қарорлар қабул қилинишига ўз таъсирларини ўтказиб бордилар. 1875-1895 йиллар орасида Рус империяси халқ маориф вазирлиги томонидан қабул қилинган қатор меъёрий ҳужжатлар: Туркистон ўқув юртлари бошқармасини ташкил этиш тўғрисидаги қарор (1875), маҳаллий мактаб ва мадрасаларни назорат қилиш борасида алоҳида кўрсатма (1878), учинчи инспектор лавозимини жорий этиш ҳақидаги кўрсатма (1890), “Туркистон ўлкаси мусулмон мактабларини бошқарувчи халқ ўқув юртлари учинчи инспекторига йўриқнома” (1894) Туркистон ўлкасида мадрасаларнинг ташкил этилиши ва бошқарилишига тўғридан-тўғри салбий таъсир кўрсатди;

2) Туркистон таълимига кирилл алифбосини татбиқ этиш борасида Империя халқ маориф вазирлиги, Туркистон генерал-губернатори К.П. Кауфман томонидан зимдан режа тузилиб, проф. В.В. Григорьев раҳбарлик қилаётган Петербургнинг жанубий тиллар факультети томонидан мазкур режа маъқулланган бўлса-да, ўз алифбоси тақдири ҳал этилаётган маҳаллий халқнинг бундан беҳабар бўлиши, халқнинг илғор вакиллари фикрининг ҳисобга олинмаганлиги, бу даврда халқ таълим тизимининг ночор ва аянчли ҳуқуқсизликка маҳкум бўлганини кўрсатади;

3) Туркистон ўлкасидаги мадрасаларни эътиборсиз қолдириш борасида Н.И. Ильминский билан К.П. Кауфманнинг фикри умумий қараганда бир-бирига мос бўлсада, уларнинг мазкур ғояни амалга оширишга қаратилган механизмлари ўзаро муносабат эмас эди. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилган 1867 йилдан бошлаб то 1880-чи йилларнинг бошларига қадар К.П. Кауфман бошчилигидаги чор маъмурларининг асосий эътибори ўлкани (биринчи навбатда, кўчманчи аҳолини) ўзбек мулла ва зиёлилари ҳамда татар миллатига мансуб мулла ва зиёли вакиллари таъсиридан сақлаш бўлди;

Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К.П. Кауфман, кейинги генерал-губернаторлар М.Г. Черняев, Н.О. Розенбах ва А.Б. Вревскийнинг таълим соҳасини бошқаришда чекланмаган ваколатларга эга бўлиши, Туркистон мадрасаларидаги таълим жараёнини замондан ортда қолишини янада тезлаштирувчи омил бўлиб хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства, 7. XI. 1867 – 25. III. 1881. – С. Петербург; Б.И., 1885. – С. 437-438.
2. Ўз.Р. МДА, 47-ф. 1-р. 57 иш.
3. Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам // Казань, 1883. – С.34.
4. Ўз.Р. МДА, 47-ф. 1-р. 1065-иш, Б.211.
5. Миссионерско-просветительская система Н.И. Ильминского www.portal-missia.ru/node/53.
6. Джурраев Д.У. Монография. Туркистонда таълимнинг ривожланиш тарихидан (1865 – 1917 йиллар). Тошкент, 2020, 66-67 б.
7. Мусахоновна Қ. Л. УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА БИОЛОГИЯ ФАНИДАН САМАРАДОРЛИККА ЭРИШИШДА ЭЛЕКТРОН ТАЪЛИМИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИ //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. В3. – С. 577-585.
8. Qizi R. G. V. OLIMPIADA MASALALARI ORQALI O'QUVCHILARNING FIZIKA FANIGA QIZIQISHINI ORTTIRISH METODIKASI //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 7-12.
9. Qilichovich Q. E., Yusupboyevich A. E. AKADEMIK LITSEYDA QATTIQ JISMLAR FIZIKASIGA OID TUSHUNCHALARNI TAKOMILLASHTIRISH //Science and innovation. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 118-124.
10. Raxmatullayeva G. N. V. Q., Atajanov E. Y., Sotivoldiyeva M. I. Q. QATTIQ JISMLAR FIZIKASIGA OID MASALALAR YECHISH ORQALI O 'QUVCHILARNI FAN OLIMPIADALARIGA TAYYORLASH METODIKASI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 11. – С. 160-165.